

ДЕРИВАТОЛОГІЯ

ФРАЗЕОЛОГІЗОВАНА МОРФЕМНА СТРУКТУРА ОБРАЗНИХ ДЕРИВАТИВ ТА УМОВИ ВСТАНОВЛЕННЯ МОТИВАЦІЙНИХ ВІДНОШЕНЬ

doi: 10.12958/2227-2631-2021-2-44-63-76

Тетяна Гуцуляк,

доктор філологічних наук, доцент

кафедри сучасної української мови

Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-7520-3115>

У статті проаналізовано вплив мотиваційних відношень на фразеологізацію морфемної структури похідного мотивованого слова. Описано основні чинники, що допомагають установити приховані семантичні компоненти образних дериватів, які не отримали формального вираження.

Об'єктом дослідження послужили образно мотивовані похідні одиниці, морфемна будова яких, так само, як і структура лексичного значення, не може відобразити всього обсягу інформації, пов'язаної з названим елементом дійсності. Специфіка таких дериватів полягає в тому, що за послідовністю морфем, поєднаних відповідно до словотвірних моделей, властивих певній мові, важко розпізнати опосередкований асоціативно-образний зв'язок, який мовець установлює в процесі образної деривації.

Фразеологізованість морфемної структури образних дериватів зумовлена кількома чинниками: 1) відсутністю в морфемній будові слова вказівки на сам об'єкт номінації, він стає зрозумілим завдяки синтагматичним зв'язкам похідних слів; 2) «розмитістю» ознаки – основи образно-компаративних відношень; зазвичай мовець має встановити цю ознаку самостійно, спираючись на типові (стереотипні) образні уявлення, властиві для колективної свідомості певної етноспільноти; 3) інваріантністю значень афіксів.

Підвищує ступінь фразеологізації морфемної структури образних дериватів вираження в ній емоційного стану мовця. Це ускладнює встановлення чітких і зрозумілих мотивувальних ознак.

Важливу роль для визначення прихованих семантичних компонентів, що не набули формального вираження, але є важливими в структурі слова й відображають зв'язок з мотивувальними ознаками, відіграють умови встановлення мотиваційних відношень, а саме наявність мінімального контекстного оточення деривата. Окрім цього, до уваги потрібно брати й інші чинники, зокрема, значення словотворчих формантів.

Вербальний контекст дає змогу актуалізувати в семантиці образного деривата мотивувальну ознаку, що послужила основою формування індивідуального лексико-словотвірного значення, яке більшою чи меншою мірою входить до структури лексичного значення похідного мотивованого слова. В окремих випадках, а саме для рідковживаних у сучасній мові (застарілих, соціально маркованих та ін.) похідних слів, таким своєрідним «контекстом» є парадигматичні – синонімічні відношення.

Окрім вербального контексту, важливим елементом для встановлення мотивувальних ознак, є опертя на внутрішній контекст, який сприяє розумінню змісту образних дериватів через відсилання до різнотипних знань носіїв мови про мотиватор та до закріплених за ним стійких асоціативно-образних уявлень.

Ключові слова: вербальний контекст, внутрішній контекст, образна мотивація, образні деривати, фразеологізована морфемна структура слова.

The influence of motivational relations on the phraseologisation of the morpheme structure of a derived word is analyzed the article. The main factors that help to find the hidden semantic components of figurative derivatives that have not received formal expression are outlined.

Figuratively motivated derivative units, the morpheme structure of which cannot reflect the entire amount of information related to this element of reality are the object of the study.

The phraseologization of the morpheme structure of figurative derivatives is caused by several factors: 1) the absence of the indication to the nomination object in the morpheme structure of the word; 2) «blurriness» of features – the basis of figurative and comparative relations; the speaker has to establish this feature independently, based on the typical figurative ideas inherent in the collective consciousness of a particular ethnic community; 3) the invariance of the affixes meanings.

The conditions for establishing motivational relationships, namely, the presence of a minimal contextual environment of the derivative, play an important role in determining the hidden semantic components. In addition, the meaning of the word-forming formants should also be taken into account.

The verbal context enables to actualize in the semantics of the figurative derivative the motivational feature that served as the basis for the formation of individual lexical and word-forming meaning, which is more or less part of the structure of lexical meaning of the word. In some cases, particularly for derivative words rarely used in modern language (obsolete, socially marked ones, etc.), synonymous relations can be such a kind of «context».

In addition to the verbal context, an important element for establishing motivational features is the reliance on the internal context, which helps to understand the content of figurative derivatives by referring to the diverse

knowledge of native speakers about the motivator and the stable associative and figurative representations fixed by it.

Key words: verbal context, internal context, figurative motivation, figurative derivatives, phraseologized morpheme word structure.

Вступ. У сучасній дериватології розуміння семантичної структури похідного слова вже традиційно розглядають у контексті усталених поглядів про те, що значення деривата не є простою сумою значень його частин (докладніше див. (Панов, 1956)).

Семантична структура багатоморфемного слова, на думку І. Милославського, може збігатися з морфемною будовою, а може бути багатшою від неї (Милославский, 1980, с. 124). Тому дослідження семантичних процесів, пов'язаних з тим, як на лексичне значення похідного слова впливає значення твірної одиниці, форманта, моделі творення слів, того компонента семантики, що виникає при поєднанні твірної основи з формантом, та інших чинників, а також того, які елементи семантичної структури слова оприявнює його морфемна будова, дало змогу дослідникам усі похідні одиниці розглядати як «неідіоматичні (значення похідного слова дорівнює сумі значень компонентів, з яких воно складається: мотивувальної семантичної бази і форманта) та ідіоматичні (або фразеологічні)» (Пономаренко, 2002, с. 226).

Основою такого поділу послужили погляди чеського лінгвіста М. Докуліла, висловлені ще в 60-х роках ХХ ст. Учений запропонував розрізнити за ступенем ідіоматичності три групи основ слів: 1) основи, що не мають «нарощеного» смислу; 2) основи з максимально ідіоматичним лексичним значенням; 3) перехідна група похідних, у яких лексичне значення може повністю не збігатися з його внутрішньою формою, але зберігає з нею тісний зв'язок, орієнтується на неї, а за певних умов може і збігатися з нею (Dokulil, 1962).

Суттєвий, а подекуди й визначальний вплив на фразеологізацію морфемної структури похідного слова мають мотиваційні відношення, що послужили підґрунтям творення дериватів. У цьому аспекті варто зосередити увагу на **образно мотивованих похідних одиницях**, морфемна будова яких, так само, як і структура лексичного значення, не може відобразити всього обсягу інформації, пов'язаної з названим елементом дійсності. Адже за послідовністю морфем, поєднаних відповідно до словотвірних моделей, властивих певній мові, важко розпізнати опосередкований асоціативно-образний зв'язок, який мовець установлює в процесі образної деривації.

Образні мотиваційні відношення – це мовно-мисленнєвий вибір мотиватора у процесі творення похідної одиниці, що пов'язаний зі встановленням у свідомості мовців асоціативних зв'язків між певними когнітивними структурами з подальшим формуванням образних уявлень на базі концептуальної метафори чи (і) концептуальної метонімії

та вербалізованим закріпленням таких образних уявлень у морфологічній і семантичній структурі слова. Термін образна мотивація охоплює виникнення різнотипних образних уявлень, об'єктивованих у двоплановому змісті мовних одиниць та в особливостях їхньої формальної структури (Гуцуляк, 2021, с. 440).

Образно мотивовані деривати, зокрема відсубстантивні похідні одиниці різних частин мови – іменники, прикметники, дієслова і прислівники (наприклад: **черевич-к-и** 'бот. 'сокирки польові'; назву утворено від *черевик* за формою квітів цих рослин' (ЕСУМ, т. VI, с. 301); **кан-юват-ий** 'із гачкуватим носом (про людину)' (СНГ, с. 136); **при-смол'-ува-ти-ся** 'доскіпуватися' (СГЦБойк, с. 387); **шил-ом** 'у(в)простяж, устяж; розм. упростяж (цугом), їхати витягом' (Р-УСВ, с. 301); рос. 'ехать, запрягши лошадей гусаком' (СлГр, т. IV, с. 494)), – зараховуємо до *фразеологізованих похідних одиниць*.

У пропонованій розвідці маємо на меті розкрити вплив образних мотиваційних відношень на фразеологізацію морфемної структури похідних мотивованих слів та з'ясувати основні чинники, що допомагають встановити приховані семантичні компоненти образних дериватів, які не отримали формального вираження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У ґрунтовних дериватологічних працях О. Кубрякової, В. Лопатіна І. Улуханова специфіку мотиваційних відношень прийнято розглядати як одну з головних підстав для існування невиражених, прихованих значень похідних одиниць. Мотивація і фразеологізація, за спостереженнями Т. Сидорової, взаємозумовлені (Сидорова, 2007, с. 26). Дослідниця розмежовує слова з ідіоматичною та з фразеологізованою морфемною структурою. Ідіоматичність, на її думку, пов'язана з повним зрощенням морфем, що приводить до затемнення внутрішньої форми слова, унаслідок чого воно стає неподільним; фразеологічність передусе ідіоматичності, у морфемній структурі всі морфеми чи хоча б одна з них зберігає здатність передавати інформацію (мовну або позамовну), пов'язану з лексичним значенням слова (Сидорова, 2007, с. 10 – 11).

Специфіка взаємозв'язку фразеологізованої морфемної структури слова з мотиваційними відношеннями спонукала дослідників до аналізу так званих «прирошених», «нарошених», латентних, прихованих компонентів значення, що не набули формального вираження в морфемній структурі слова (праці О. Земської, О. Кубрякової, І. Милославського, І. Улуханова, А. Нелюби та ін.). Семантичні компоненти такого типу О. Кубрякова пропонує описувати як «ті, що маємо на увазі; наявність яких припускаємо», оскільки знання про похідне слово передбачає своєрідний «ефект додумування» (Кубрякова, 1981, с. 158).

Методи дослідження. Для виокремлення корпусу досліджуваних одиниць та встановлення взаємозв'язку їхньої морфемної та семантичної структури застосовано *методи лінгвістичного опису та спостереження*,

зокрема залучено прийоми *інтерпретації змісту* та *структури* вокабул за допомогою *компонентного аналізу* дефініцій слів. У випадках, коли лексикографічні формулювання були інформативно недостатні для розкриття асоціативно-образних мотивувальних ознак похідних одиниць, до уваги взято *контекстуальний аналіз*.

Для встановлення й пояснення образних мотиваційних відношень застосовано елементи *когнітивно-ономасіологічного методу*, *концептуальний*, *мотиваційний* та *компонентний аналіз* дериватів, а також *лінгвокультурну інтерпретацію мовних явищ*.

Виклад основного змісту. Словотвірна форма похідного слова (чи, за термінологією О. Блінової, мотиваційна форма) є формальним показником образних мотиваційних відношень і закріплює реалізацію словотвірного значення «подібності».

У структурі образних дериватів мовне вираження словотвірного значення «подібності» чи інших індивідуальних лексико-словотвірних значень, утворених на базі метафоричних (рідше метонімічних) концептуальних моделей, відображають словотворчі форманти – суфікси або комплексні афікси (конфікси, суфіксально-постфіксальні поєднання). У дериваційних процесах названого типу, як вважає О. Тараненко, афікси є засобом словотвірного оформлення слова з новим значенням як такого, що переходить до іншої тематичної групи «передусім під впливом певної аналогії», а метафоричне перенесення відбувається «тільки на рівні значення кореня або попередньої основи в цілому» (Тараненко, 1989, с. 148). Утім, словотворчі форманти є важливою частиною словотвірної форми образних дериватів, оскільки вони слугують, за словами С. Козинця, мінімальним контекстом для вияву метафоричного характеру кореневої морфеми (Козинець, 2011, с. 4) й загалом засвідчують дериваційні можливості української мови (через наявні словотвірні моделі й типи) у вербалізації образного сприйняття елементів дійсності.

Наприклад, значення дериватів *воскуватий*, *діжкуватий* передусім розуміємо як ознаку, пов'язану з речовиною (*віск*) та з місткістю (*діжка*); на подібність до названих предметів указує значення форманта *-уват-*, який у словотвірній моделі «основа іменника + *-уват-*» виражає дериваційне значення «подібності». З цієї ж моделі зрозумілим є і лексико-граматичне значення якісної ознаки. Проте звертаємо увагу на те, що «невираженими» залишаються ті семантичні компоненти, що вказують на характер цієї ознаки, а саме, які особливості предметів були актуалізовані в процесі номінації, – форма, розмір, колір, функційне призначення та ін.

«Приховані» смисли стають зрозумілими завдяки контекстові (а саме сполучуваності прикметника з іменником), до того ж, називання ознаки завжди відбувається в тісному зв'язку з об'єктом – носієм цієї ознаки. Тому синтагматичні зв'язки образних прикметників *воскуватий* (-е, -і) (*колір шкіри; жито; мішки під очима*); *діжкуватий* (*чоловік, начальник*) вказують на подібність за кольором (вияв ознаки, схожої

до жовтого кольору воску) та на зовнішню подібність за формою, розміром – ‘товстий, широкий, округлий, як діжка’.

Отож, фразеологізованість структури наведених та подібних образних дериватів зумовлена кількома чинниками: 1) відсутністю в морфемній структурі вказівки на сам об’єкт номінації (характер якісної ознаки – колір, зовнішній вигляд) – він стає зрозумілим завдяки синтагматичним зв’язкам похідних слів; та 2) «розмитістю» ознаки – основи образно-компаративних відношень, – мовець має встановити її самостійно, спираючись на типові (стереотипні) образні уявлення, властиві для колективної свідомості певної етноспільноти.

Фразеологізованість морфемної структури образно мотивованих слів може бути підпорядкована й іншим чинникам, що їх мовознавці встановлюють для похідних різного типу. Зокрема, це особливості мотивувального слова: його стилістичне забарвлення і сфера вживання, входження до певної лексико-семантичної групи (докладніше див. (Милославский, 1980)), а також когнітивні причини: актуалізація різних ознак об’єкта в морфемній структурі слова й у його лексичному значенні; вплив антропоцентричного чинника, що зумовлює вибір такої мотивувальної ознаки, яка відображає стереотипні уявлення про елемент дійсності (Сидорова, 2007, с. 26).

Для аналізу фразеологізованої структури образних дериватів більш складними є такі випадки, коли семантика «подібності» не отримала чіткого закріплення за значенням форманта у словотвірній моделі. Специфікою афіксів, залучених у процеси образної деривації, є те, що вони за обсягом змісту (кількістю значень, що можуть бути виражені в похідних словах) є «багатомірними», тобто реалізують кілька категорійних або розрядно-категорійних значень (Карпіловська, 1999, с. 86 – 87).

Наприклад, похідні прикметники, утворені за допомогою суфікса *-ин-*, в українській мові також мають властивість виражати подібність: *орлиний* (ніс) ‘тонкий з горбинкою ніс, подібний до клюва орла’; *орлиний* (погляд) ‘гордий, гострий, проникливий’; *орлина* (вдача, сміливість) ‘відважний, безстрашний характер’. У такому разі наявність контексту є обов’язковою умовою для актуалізації образних мотиваційних відношень та для встановлення мотиваційних ознак.

Фразеологізованість морфемної структури таких дериватів підсилена інваріантним значенням суфікса, який в українській мові насамперед є засобом творення присвійних прикметників та виражає словотвірне значення «присвійності». Семантика «подібності» для цього форманта є вторинною, і такі афікси дослідники називають варіативними (чи, за термінологією Є. Карпіловської, контекстно-інваріантними (Карпіловська, 1999)), тобто залежними від синтаксичних і лексичних зв’язків деривата.

Варто зазначити, що в українській мові за словотвірною моделлю «основа іменника + *-ин-*» на базі образних мотиваційних відношень

утворилося понад 20 дериватів (наприклад: *журавлиний голос* ‘тонкий, як у журавля’; *голубина мова* ‘лагідна, тиха’; *качиний ніс* ‘сплюснутий, як у качки’; *павина хода* ‘плавна, величава, як у пави’ та інші). Це може бути підставою для закріплення за нею словотвірного значення «подібності» як одного з варіантних.

Творення прикметників з дериваційним значенням «подібності», а також, певною мірою, іменників, дієслів і прислівників відбувається в межах таких словотвірних типів, які є **контекстно-зумовленими**, тобто значення похідних одиниць залежать від коротких чи розгорнутих словесних контекстів, конкретизуються в них. Це насамперед пов’язано з тим, що в ході деривації можуть бути реалізовані різні аспекти семантики іменника-мотиватора.

Поділ словотвірних типів на контекстно-незалежні (за якими творяться слова, значення яких не залежать від контексту) та контекстно-залежні запропонувала ще в 60-х роках ХХ ст. О. Земська (Ермакова & Земская, 1985). Згодом ці ідеї розробляли І. Улуханов, Р. Манучарян та ін., що знайшло відображення в поділі словотвірних значень на неваріативні та варіативні. Р. Манучарян пропонує інваріантні значення словотвірного типу розглядати як синтактико-лексично незалежні, а варіативні як синтактико-лексично зумовлені (дослідник ілюструє це явище такими прикладами: (рос.) *дубовый* (стол) ‘сделанный из того-то’, *дубовый* (лес) ‘состоящий из того-то’ (Манучарян, 1975, с. 12).

Отож, **вербальний контекст** дає змогу актуалізувати в семантиці образного деривата мотивувальну ознаку, що послужила основою формування індивідуального лексико-словотвірного значення, яке більшою чи меншою мірою входить до структури лексичного значення похідного мотивованого слова. Наявність контексту допомагає встановити приховані семантичні компоненти, які не отримали формального вираження в морфемній структурі слова. Наприклад, словотвірне значення «подібності» у відсубстантивних прикметниках ***волячий, волистий, воловий, воловитий*** може бути встановлене, розкриті й уточнене через контекстні зв’язки з низкою визначених лексичних одиниць (табл. 1).

В окремих випадках, а саме для рідковживаних у сучасній мові (застарілих, соціально маркованих та ін.) похідних слів (напр., *вол-овит-ий*), таким своєрідним «контекстом» є парадигматичні – синонімічні відношення.

Таблиця 1

Контекстні зв'язки образних ад'єктивів, утворених від мотиватора *віл*

Образні деривати, утворені від мотиватора <i>віл</i>	Лексична сполучуваність дериватів	Мотивувальні ознаки	Контексти (пояснення)
вол-яч-ий (1)	<i>здоров'я, жили, сила</i> та ін.	‘міццю і силою, схожий до вола’	<i>Здоров'я в мене воляче</i> (І. Муратов); <i>В його волячих жилах козацька кров пульсує і гуде!</i> (В. Симоненко); <i>Затрамбували (мене) в контейнер, де я не задихнувся тільки тому, що мав ... волячі легені</i> (В. Шкляр) (СУМ-20)
вол-яч-ий (2)	<i>очі</i>	‘великі опуклі очі, як у вола’	<i>Петро Григорович багатозначно подивився на гостя волячими очима</i> (О. Іваненко) (СУМ, т. I, с. 736); <i>Льова був високий, гладкий, із вічно повним червоним обличчям і червоними важкими волячими очима</i> (А. Кокотюха) (Корпус-ГРАК)
вол-ист-ий	<i>корова</i>	‘подібний до вола за зовнішніми ознаками’	<i>волиста корова</i> ‘у которой полная шея с толстым подшейком как у вола’ (СУМЯ, с. 121)
вол-ов-ий	<i>жили</i>	‘міццю і силою, схожий до вола’	<i>У нього міцні руки і волові жили</i> (Я. Качура) (СУМ, т. I, с. 727)
вол-овит-ий	<i>про людину</i>	‘подібний до поведінки тварини’	‘вайлуватий, повільний’ (ЕСУМ, т. I, с. 399; МНСЖел, т. I, с. 118); ‘неспорий, повольний, вагавий, необоротний’ (Парг., с. 8)

Укладачі лексикографічних праць включають образні деривати до складу синонімічних груп або ж використовують їх для перекладу в українській частині двомовних словників. Важливим у цьому плані є приклад деривата **вол-овит-ий** ‘вайлуватий, повільний’, не зафіксованого сучасними тлумачними словниками, проте відображеного в працях давнішого часу, зокрема в «Німецько-руському словарі» О. Партицького (1867 р.) та «Малоруско-німецькому словарі» Є. Желехівського та С. Недільського (1886 р.). Творення такого прикметника реалізує мотивувальну ознаку ‘подібність поведінки людини до тварини’, не відтворену в семантичній структурі інших ад’єктивів. Названі асоціативно-образні відношення є узвичаєними для української мовної свідомості й збережені композитними похідними **воловодити** ‘довго вирішувати яку-небудь справу; зволікати’; **воловодитися** ‘надто повільно робити що-небудь, марнуючи час’ (СлГр, т. I, с. 250; СУМ-20).

ЕСУМ появу цього слова пов’язує або через зв’язок з іменником **воловід** ‘налигач’: у давнину воловодом міряли землю, а це разом з підрахунками площі займало чимало часу; або ж підставою для утворення складного слова могли слугувати асоціативні зв’язки: водити волів на оранці було повільним, одноманітним завданням (ЕСУМ, т. I, с. 418).

У третьому виданні Грінченкового «Словаря...» за ред. С. Єфремова та А. Ніковського ряд спільнокореневих слів з основою іменника **віл** доповнено одиницями **воловодіння, воловодня** ‘проволочка, оттяжка дела’: *З вами чиста нудота, воловодіння безконечне!* (Леся Українка); **воловодник** ‘медлительный, оттягивающий дело человек’ (СлГр-3, т. I, с. 304 – 305). Загалом гніздо спільнокореневих слів з мотиватором-вершиною **віл** в українській мові є достатньо наповненим і, за попередніми підрахунками, налічує близько 30 дериватів (за матеріалами ЕСУМ, СлГр та СлГр-3), мотивувальні ознаки та відповідно словотвірні значення яких відображають різні фрагменти мовної картини світу українців і допомагають відтворити чи певною мірою доповнити культурне тло лексеми **віл** та розкрити її образний потенціал.

В окремих випадках фіксування та збереження образних дериватів, а відповідно – і можливостей для розкриття мотиваційних відношень, пов’язані з особливим типом контекстів – **фразеологізмами**, у яких зафіксовані фразеологічно зв’язані вживання слів. Зокрема, ідіоматична сполучуваність та прислівникова синтаксична позиція сприяють виокремленню в українській мові низки адвербіативів зі СЗ «подібності», напр.: *жити сичем* ‘жити (бути) відлюдником’ (СУМ-2012, с. 1047); *ходити навою* ‘плавно і величаво’ (СУМ-2012, с. 709) та ін. Відтворюваність образних прислівників у складі фразеологічних сполук зумовлює поступове виокремлення їх самостійного прислівникового значення.

Підвищує ступінь фразеологізації морфемної структури образних дериватів вираження в ній емоційного стану мовця. Це ускладнює встановлення чітких і зрозумілих мотивувальних ознак. Прикладами таких лексичних одиниць в українській мові можуть бути діалектні дієслова *підсокирюватися* (*підсокиритися*) ‘піддобритися, здобути довір’я’; ‘фам. ‘намагатися знайти підхід до когось, набиватися в друзі’: *Та до нашої Марини легко підсокиритися, вона любить улесливі слова. То такий хитряк, що підсокириться хоч до кого* (СПолтГ, с. 75; СГНН, т. III, с. 120), утворені внаслідок образно-парадоксальних мотиваційних відношень. Зв’язок семантики таких та подібних дериватів з їх формальним вираженням можна пояснити, взявши до уваги міркування І. Милославського, що їх він подав до російського слова *отбояриться* ‘уклоняться от чего-то, отделаться от кого-то’. Головне значення в такому похідному виражає не корінь, а поєднання афіксів *от-...-и(-ть)-ся*, які з таким значенням повторюються в інших похідних дієсловах. Тому І. Милославський ставить під сумнів те, яку частину вважати носієм головного значення слова – кореневу чи афіксальну. Для деривата *отбояриться*, на його думку, носієм головного значення слова є форманти (Милославский, 1980, с. 61 – 62).

Для розуміння зв’язку між формою і значенням похідного відсубстантивного дієслова *підсокирюватися* (*підсокиритися*) ‘піддобритися, здобути довір’я’, як уже зазначено, важливу роль відіграють мотиваційні відношення особливого типу, що передають ставлення мовця до ситуації, пов’язаної з названим процесом. Утім, безперечно, свій відбиток накладає значення афікса *під-...-и(-ти)-ся* (або *під-...-и(-ти-)*), що його реалізують деривати, утворені за подібними словотвірними моделями, наприклад, *піддобрюватися* (*піддобрятися*), *піддобритися* (до кого); *підмогоричувати* (*підмогоричити*) (кого) розм. ‘підкупувати могоричем’ (СУМ, т. VI, с. 458), *підмаслювати*, *підмаслити комусь лапу* ‘схилити на свою сторону’ (РУС, с. 448), *підхліблюватися* ‘запобігати ласки, підлещуватися’ (МСБ, с. 265). В українській мові простежуємо наявність у морфологічній будові слів префікса *під-* стосовно формування змісту ‘підлещуватися’, ‘догоджати заради власної вигоди’, що, своєю чергою, передбачає наявність семантичних компонентів ‘хитрувати’, ‘намагатися здобути довіру’, ‘підкорити собі’, ‘схилити на свій бік’. До того ж семантика дієслова *підсокирюватися* (*підсокиритися*) ‘піддобритися, здобути довір’я’ може спиратися на можливі випадки використання префікса *під-* та прийменника *під* з указівкою на проникнення під щось. Зокрема, такими структурно-семантичними особливостями наділені сталі вислови та дієслівні форми, пор.: *стелитися під ноги* ‘догоджати кому-небудь, принижуючись та втрачаючи людську гідність’ (ФСУМ, кн. II, с. 861); *підвернути під спід* (кого) ‘підкорити кого-небудь чийсь волі’ (ФСУМ, кн. II, с. 631); *підстилатися*, *підмоцуватися під* кого (РУС, с. 423).

Окрім словесного оточення – зовнішніх контекстів (ситуативних і (або) текстових (Залевская, 2005, с. 307)), – установлення мотиваційних відношень образних дериватів залежить і від **внутрішніх контекстів**. Цей термін використовуємо у психолінгвістичному трактуванні О. Залевської як «складну систему зв'язків і відношень у напрямках перцептивного, когнітивного й афективного досвіду, безвідносно до якого слово як одиниця індивідуального лексикону функціонувати не може» (Залевская, 2005, с. 307 – 308). Інтерпретація інваріантного смислу для мовця і слухача буде вдалою лише при взаємодії обох контекстів – зовнішнього і внутрішнього. Для трактування й розуміння багатьох похідних мотивованих одиниць з образним змістом словесне оточення актуалізує типові, узвичаєні, закріплені у свідомості носіїв мови асоціативно-образні та (або) асоціативно-оцінні зв'язки. Утім, мотивувальні ознаки окремих образних дериватів можуть бути потрактовані тільки через детальний аналіз внутрішнього контексту.

До таких одиниць зараховуємо, наприклад, прикметник **безкоровайний** 'нешлюбний, неодружений' (ССинКар, с. 241); (про дитину) 'позашлюбний, незаконний; зачатий до шлюбу' (СлГр, т. I, с. 41; ССинКар, с. 241; СУМ-20): **безкоровайний син** 'байстрюк' (ПП, с. 84); *Але надаремно фантастична баба копилила губу, уявляючи собі дівку, в якій знайшлася самосійна дитина чи, конкретніше кажучи, безкоровайний син* (Майк Йогансен) (Корпус-ГРАК). «Словарь...» за ред. Б. Грінченка фіксує ще й іменник **безкоровайчук** 'те саме, що **безкоровайний**' (СлГр, т. I, с. 41).

Установлення мотиваційних відношень відбувається через зв'язок з мотиватором *коровай* 'великий круглий здобний хліб із прикрасами з тіста, який печуть на весілля або на якісь інші урочистості чи свята' (СУМ-20) та із загальним значенням словотвірного типу похідних з конфіксом *без-...-н-* 'відсутність того, що названо основою слова'. Вибір мотиватора засвідчує закріплення у свідомості носіїв мови складних асоціативних зв'язків між поняттями 'неодружений' і 'позашлюбний' та образом *короваю* як обрядового предмета, що символізує узвичаєний порядок початку подружнього життя й народження дітей у подружжі. ЕСУМ подає ще й застаріле значення слова *коровай* 'подарунок (частіше корж або калачі) для породіллі' (ЕСУМ, III, 35). Асоціативні відношення включають ціннісний складник і ґрунтуються на суміжних (метонімічних) зв'язках, які є культурно маркованими: 'весілля – коровай – подружній статус', 'весілля – коровай – подружжя – народження дітей'. Такий «внутрішній контекст» мотиватора *коровай* у поєднанні зі значенням афікса *без-...-н-* засвідчує відображення в словотвірній номінації розуміння того, що без *короваю* порушується традиційний (звичаєвий) устрій, згідно з яким має відбуватися народження дітей. Можемо припустити (з огляду на застаріле значення лексеми *коровай*), що породілля, яка народила позашлюбну дитину, не отримувала в подарунок цей символічний хліб.

Опертя на внутрішній контекст є важливим елементом для встановлення мотивувальних ознак таких образних дериватів, що розвинулися на основі образно-метонімічних (рідше образно-метафоричних) мотиваційних відношень, зокрема в тих випадках, коли мотиватор закріпився як стереотипний образ у свідомості мовців і як символічна назва певного поняття чи явища. Отже, внутрішній контекст сприяє розумінню змісту образних дериватів через відсилання до різнотипних знань носіїв мови про мотиватор та до закріплених за ним стійких асоціативно-образних уявлень.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, образні мотиваційні відношення ведуть до фразеологізації морфемної структури похідного мотивованого слова. Визначну роль для встановлення прихованих семантичних компонентів, що не набули формального вираження, але є важливими в структурі деривата й відображають зв'язок з мотивувальними ознаками, відіграють умови встановлення мотиваційних відношень, а саме наявність мінімального контекстного оточення слова – вербального контексту, зокрема й ідіоматичної сполучуваності слів. Окрім цього, до уваги потрібно брати ще й значення словотворчих формантів. Не менш важливими є стійкі (стереотипні) образні уявлення носіїв мови про мотиватор, що формують у свідомості мовців своєрідний внутрішній контекст.

Порушені проблеми фразеологізації морфемної структури образних дериватів окреслюють перспективи в напрацюванні принципів лексикографічного опису таких похідних одиниць: включення до словникових статей відомостей про специфіку мотиваційних відношень, синтагматику й парадигматику деривата та іншої лінгвокультурної інформації.

Література

- Гуцуляк, Т. Є. (2021). *Типологія образних семантико-мотиваційних відношень у відіменниковому словотворі української мови* : дис. ... д-ра філол. наук : спец. 10.02.01 – українська мова. Чернівці, 690 с.
- Ермакова, О. П. & Земская, Е. А. (1985). Сопоставительное изучение словообразования и внутренняя форма слова. *Известия АН СССР. Серия литературы и языка*. Т. 44. № 6. С. 518 – 525.
- Залевская, А. А. (2005). *Психолингвистические исследования. Слово. Текст* : избранные труды. Москва : Гнозис, 543 с.
- Карпіловська, Є. А. (1999). *Суфіксальна підсистема сучасної української літературної мови: будова та реалізація*. К. : Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, 297 с.
- Козинец, С. Б. (2011). *Словарь словообразовательных метафор русского языка*. Саратов : Саратовский источник, 284 с.
- Кубрякова, Е. С. (1981). *Типы языковых значений : Семантика производного слова*. Москва : Наука, 199 с.

- Манучарян, Р. С. (1975). *Проблемы исследования словообразовательных значений и средств их выражения* : автореф. дис. ... д-ра филол. наук : спец. 10.02.01 – русский язык. Ереван, 55 с.
- Милославский, И. Г. (1980). *Вопросы словообразовательного синтеза*. Москва : Изд-во МГУ, 296 с.
- Панов, М. В. (1956). О слове как единице языка. *Учен. зап. Моск. город. пединститута им. В. Л. Потемкина*. Москва. Вып 5. Т. 51. С. 162 – 174.
- Пономаренко, В. (2002). Ідіоматичність похідних іменників із загальним словотвірним значенням «носії ознаки». *Актуальні проблеми українського словотвору*. Івано-Франківськ : Плай, С. 226 – 233.
- Сидорова, Т. А. (2007). *Проблема мотивированности слов фразеологизированной морфемной структуры в современном русском языке (системно-функциональный и когнитивный аспекты)* : автореф. дис. ... д-ра филол. наук : спец. 10.02.01 – русский язык. Нижний Новгород, 50 с.
- Тараненко, А. А. (1989). *Языковая семантика в её динамических аспектах (основные семантические процессы)*. Киев : Наук. думка, 256 с.
- Dokulil, M. (1962). *Tvoření slov v češtině : Teorie odvozování slov*. Praha : Nakladatelství československé akademie věd, 263 s.

Джерела

- ЕСУМ – Етимологічний словник української мови (2012) (Т. 1 – 7). К. : Наук. думка.
- Корпус-ГРАК – Генеральний регіональний анотований корпус української мови (ГРАК) (2017 – 2021) / М. В. Шведова, Р. фон Вальденфельс, С. Яригін, А. Рисін, В. Старко, Т. Ніколаєнко та ін. Київ, Львів, Єна. URL: uacorpus.org.
- МНСЖел – Желехівський, Є. & Недільський, С. (1886). Малоруско-німецький словар (Т. 1 – 2). Л., 1117 с.
- МСБ – Ткач, Л. О. (2000) (Частина 1: Матеріали до словника). Українська літературна мова на Буковині в кінці XIX – на початку XX століття. Чернівці: Рута, 408 с.
- Парт. – Партицький, О. Й. (1867). Німецько-руський словар (L – Z). Л., 382 с.
- ПП – Прислів'я та приказки. Людина. Родинне життя. Риси характеру (1990) / упоряд. М. М. Пазяк. К. : Наук. думка, 528 с.
- РУС – Російсько-український словник (1924 – 1933) (Т. 1 – 3) / за ред. А. Ю. Кримського та С. О. Єфремова. К. : Держ. вид-во України – УАН. URL: www.r2u.org.ua.
- Р-УСВ – Вирган, І. О. & Пилинська, М. М. (2000). Російсько-український словник сталих виразів. Х. : Прапор, 864 с.

- СГЦБойк – Матіїв, М. Д. (2013). Словник говірок центральної Бойківщини / відп. ред. В. В. Німчук. К. ; Сімферополь : Ната, 602 с.
- СлГр – Грінченко, Б. Д. (1907 – 1909). Словарь української мови (Т. 1 – 4). К.
- СлГр-3 – Грінченко, Б. Д. (1927 – 1928) (Т. 1–3). Словарь української мови. 3 вид., випр. й допов. / за ред. акад. С. Єфремова та А. Ніковського. К. : Горно. URL: www.r2u.org.ua.
- ССинКар – Караванський, С. (2008). Практичний словник синонімів української мови. 3-тє вид., опрац. і допов. Л. : БаК, 512 с.
- СУМ – Словник української мови (1970 – 1980) (Т. 1 – 11). К. : Наук. думка.
- СУМЯ – Яворницький, Д. І. (1920) (Т. 1. А – К). Словник української мови. Катеринослав : Слово, 412 с.
- СУМ-2012 – Словник української мови (2012). К. : ВЦ «Просвіта», 1320 с.
- СУМ-20 – Словник української мови (2010) (Т. 1 – 20). URL: <http://services.ulif.org.ua/expl/Entry/index?wordid=461&page=20>.
- ФСУМ – Фразеологічний словник української мови (1999) (Кн. 1 – 2). К. : Наук. думка, 984 с.

Стаття надійшла до редакції 13.12.2021 р.

Прийнято до друку 15.12.2021 р.

Рецензент – д. філол. наук, проф. Глуховцева К. Д.